

Jobbik) a régi pártokéhoz képest kreatívabb kampánya, valamint az internetes kampányolás általánossá válása jelentett.

„Igen vagy nem.” „Mi vagy ők.” „Most vagy soha.” A politikusok ilyen és ehhez hasonló végletesen túlzó és leegyszerűsítő ellentétpárokkal szokták összefoglalni a parlamenti választások tétjét amióta a műfaj csak meghonosodott Magyarországon. Az optimisták egyenesen „a demokrácia ünnepe” titulálják a szerencsésebb korszakokban néhány évenként rendszeresen megtartott választások napját, míg a pesszimistábbak inkább csak „a lehetőségekhez mérten a legjobb” vagy „a legkevésbé rossz” megoldásról beszélnek, amikor arra kerül a sor, hogy a népet is megkérdezik a hogyan továbbról. Akármelyik megközelítést is érezzük hozzáink közel állónak, azt nem nehéz belátni, hogy a parlamenti választások – hacsak nem egy diktatórikus berendezkedés üres színjátékai – érdemben befolyásolják az ország sorsát és az egyes emberek életét. Azt sem érdemes tagadni, hogy egy jól működő politikai berendezkedés legfőbb ismérve az önkorrekciós képességében rejlik, ami demokrácia esetén közvetett és közvetlen módon is a parlamenti választásokon keresztül érvényesül. *A Parlamenti választási kampányok Magyarországon című* kötet tetszetős formában rávilágít arra a felismerésre, hogy a választás és a választási kampányok lényegében nem mások, mint a demokrácia gyakorlóterepei. Ehhez talán még annyit érdemes hozzátennünk, hogy ez nem csak azokra az országokra igaz, amelyek nem olyan régóta bíbelődnek demokratikus szokásokkal és intézményekkel, hanem azokra is, akik már hosszú ideje élvezik a választás szabadságát.

Székeley Tamás

Slachta Krisztina

MEGFIGYELT SZABADSÁG

A keletnémet és a magyar állambiztonsági szervek együttműködése
a Kádár-kori Magyarországon 1956–1990.

Kronosz – ÁBTL, Pécs 2016. 350 oldal

A könyv központi témája a keletnémet Állambiztonsági Minisztérium magyarországi úgynevezett operatív csoportjának története és a magyar állambiztonsági szervekkel való együttműködése. Az elsősorban a Magyarországon tartózkodó NDK állampolgárok megfigyelésére és ellenőrzésére szakosodott egység létrejöttének körülményei, céljai és módszerei nem pusztán a Stasi e külföldi lerakatának titkait tárják elénk. Slachta Krisztina a szegumentum aprólékos bemutatásával a keletnémet állambiztonság gépezetének egészéről is képet ad. A szerző nyolcévés kutatása eredményeit úgy adja közre, hogy a rész és az egész – a magyarországi operatív csoport és az NDK Állambiztonsági Minisztériuma – kapcsolatát a téma szinte minden vonatkozását kor- és rendszerkontextusba ágyazza. Az eseményeket meghatározó tényezők, illetve a tényezőket meghatározó események kölcsönhatásukban rendeződnek történeté: a külső meghatározottságok a belső adottságokkal és lehetőségekkel, az intézményes kényszerek a társadalmi struktúrával és reakciókkal, az állambiztonság szervezeti változásai az aktuális – vélt vagy valós – kihívásokkal. Majd egy szinttel „lejjebb”: a társszervek közötti együttműködés az utazási szokások és az idegenforgalom változásaival és a két ország egyre

inkább eltérő érdekeivel összefüggésben több, olykor egymástól függetlennek tűnő tényező kölcsönhatása nyomán.

A történet javarészt – de nem kizárólag – a keletnémet és a magyar állambiztonság iratának tükrében jelenik meg. Értelmezésükhöz a szerző a téma forrásadottságának bemutatása közben az állambiztonsági iratok forrásértékén töprengve több jelentési szintet értelmez. A sorra vett forráskritikai szempontok következetes érvényesítése a kötet egyik erénye. A téma iránt érdeklődő olvasót 23 oldal terjedelmű historiográfiai bevezetés igazítja el. Az *Állambiztonsági kutatások a német történetírásban* cím alá rendezett fejezet önmagában is példás teljesítmény: a vonatkozó szakirodalom bemutatásán túl a téma kutatástörténeti, irodalmi, dokumentum- és játékfilmes, a kiállításoktól és múzeumoktól a szelektív nosztalgia retró-produktumaiig terjed a minden elemében reflektált tabló. Slachta olyan otthonosan mozog ebben a közegben, hogy eközben magától értetődően tisztazza a magyarországi és a keletnémet állambiztonsági iratok eltérő kutatási feltételeinek és lehetőségeinek kérdését. A német gyakorlat újra és újra felmerülő – egyébként teljesen oktalan és imprudens – hazai abszolutizálása így történeti szempontból lesz figyelmen kívül hagyható. A jelenlegi különbségek oka ugyanis a legkevésbé sem misztikus. Mindez a keletnémet állambiztonság eltérő szervezeti felépítéséből (önálló minisztérium, kompakt iratállománnyal), és a rendszerváltás eltérő jellegéből, lefolyásából (a két Németország egyesülése, a nyugatnémet szolgálatok veték át a Stasi feladatköreit) fakad.

A szerző által fölépített rendszert egy, az NDK számára a változó kül- és belpolitikai fejlemények mellett is konstans probléma lendíti és tartja mozgásban a rendszerösszeomlásig: a keletnémet államból való elmenekülés jelensége. Az 1949-re megszilárduló megosztottság nyomán nekilendülő nyugati irányú belnémet migráció következményeként a két Németország közötti határ lezárásáig, 1952-ig már több mint másfél millióan hagyták el Kelet-Németország területét. Az ezt követő években leginkább Nyugat-Berlinen keresztül további százezrek távoztak az országból. A folyamat csúcspontján, 1953-ban 331 000 fő kelt útra, 1958-tól kezdve a kényszer-szövetkezetesítés programja eszkalált újabb hullámot, a parasztság nagyarányú elvándorlását kiválta. 1961-re az elvándorlás (ekkorra 2,7 millió fő, a korabeli népesség körülbelül 15%-a) az NDK fennmaradásának demográfiai és gazdasági alapját veszélyeztette. (Táblázat részletezi a kivándorlás dinamikáját éves bontásban és a határátlépés módja szerint csoportosítva.)

A Németország megosztásával kezdődő folyamat nem zárult le a berlini fal felépítésével. Új migrációs útvonalként azok a „baráti” országok kerültek előtérbe, amelyek valamelyik „nyugati” országgal – ide értve Jugoszláviát is – közös határral rendelkeztek. Az új helyzetre az NDK vezetése ambiciózus tervvel reagált. A Berlinben felhúzott falat (ami valójában Nyugat-Berlint kerítette be, s melynek őrtornyaiból a golyószórók kelet felé néztek) a Fekete-tengerig tervezte meghosszabbítani. A „Meghosszabbított fal” – ez a munka Monika Tantzschertől, a téma jeles kutatójától átvett kulcsfogalma – rendszerének kiépítése a Stasi hatáskörébe tartozott.

Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a Stasi az NDK más országból való elhagyásának megakadályozására a már meglévő általános jellegű, azaz a kémelhárításhoz tartozó, „klasszikus” hírszerzési feladatokat ellátó operatív csoport mellett Csehszlovákiában, Magyarországon és Bulgáriában külön szakosodott csoportot hozott létre, kizárólag a keletnémet turisták, valamint az országban életvitelszerűen tartózkodó NDK állampolgárok ellenőrzésére, megfigyelésére, disszidálásuk megakadályozására. Egészen odáig, hogy a disszidálási szándékot – és a Stasi logikája szerint lényegében minden helyváltoztatás erre irányult – már a gondolat születésének pillanatában tetten érje. A világ lakosságszámhoz viszonyított legnagyobb állományával dolgozó titkosszolgálat e küldetést elsőrendű feladatának

tekintette, amit pénzzel és energiával nem spórolva maximálisan és professzionálisan igyekezett megvalósítani. Maga a szókép, a „meghosszabbított fal” tükrözi a lényegét a keletnémet állam és titkosszolgálat működési logikájának. Miközben a kötet hosszú oldalakon keresztül elemzi a szervezeti struktúra létrehozását, jogi háttérét és feladatköreit – ez kétségtelenül a munka kevésbé olvasható, mégis mellőzhetetlen része – számos lényeges, a Stasi működésének egészére vonatkozó kérdést tisztáz.

Az egyik, hogy a Stasi tevékenysége a keletnémet állami és minisztériumi vezetés paranoiájának terméke, azaz – legalábbis ezen a vonalon – nem szovjet utasításra tették, amit tettek. A minta azonos, a megvalósítás országoként mást és mást, sajátos formaváltozatokat, egyedi karaktert mutat. A helyi adottságok és recepciók szerepét a magyar és a keletnémet állambiztonság közötti együttműködés időben változó határfoka és kiterjedtsége is világossá teszi.

Kiemelten fontos elemét képezte a „meghosszabbított fal” rendszerének a Magyarországon 1964-ben létrehozott operatív csoport. „Magyarország találkozási pont, tranzitország Kelet és Nyugat között. Ez az ország ezerszeres szervezetlen találkozás helyszíne az egyébként táborok és kultúrák szerint szétválasztott világban” – írja saját magyarországi tartózkodása tapasztalatai alapján is Hubertus Knabe, a téma talán legismertebb német kutatója.

A német–német kapcsolatok 1961-et követően éppen abban az időben kerültek az NDK határain kívülre, amikor a kádári országimázsban egyre inkább hangsúlyosan jelentkezett a nyugat felé való nyitás ambíciója. A politikai hozzáállásban és az idegenforgalom koncepcionális felfogásában meginduló, a keletnémet elképzelésekkel éppen ellentétes irányú változás kezdetben nem érintette a magyarországi operatív csoport és a budapesti BM kapcsolatait. A Stasi az NDK-val vállalt szocialista szolidaritás jegyében várta el az együttműködést, amihez a magyar szervekben készséges partnert talált. Egészen addig, hogy, amint a szerző fogalmaz: „Magyarország állami szuverenitásából eredő jogáról kvázi lemondva, az adott ügyek feletti joghatóságát egyszerűen átengedte az NDK-nak.” (93.) Az őrizetbe vételtől eltekintve a Stasi lényegében szabad kezet kapott a Magyarországon tartózkodó állampolgáraival szemben. A Stasi jelzése alapján, illetve a Határőrség által le tartóztatottakat a magyar szervek – néhány egészen ritka kivételtől eltekintve – rövid vizsgálat után és kiadatási eljárás nélkül, rutinszerűen átadták az „NDK illetékes szerveinek”, hogy azok, immár hazai pályán, saját jogszabályaik szerint járjanak el velük szemben. E mechanizmusban nem az a példátlan, hogy az automatikus átadási gyakorlattal a magyar állam saját jogszabályaival és az általa is ratifikált Jogsegélyegyezménnyel szemben is jogsértő módon járt el. A létező szocializmusban számos hasonló jogsértésre és jogalkalmazási jogtalanságra találunk példát. A Stasi magyarországi működése attól kivételes, hogy egy külföldi titkosszolgálat ilyen mértékben települ át és tevékenykedik saját állampolgáraival szemben egy másik ország területén. „Teljes biztonsággal állíthatjuk – így a szerző –, hogy ezen állandó ügynökhálózat működéséről, méretéről és mértékéről a magyar belügyi szervek nem szereztek tudomást.” (289.)

Bár a Stasi magyarországi tevékenységéhez a közvélemény elsősorban a Balatonon nyaraló kelet- és nyugatnémetek megfigyelését társítja, valójában ennél sokkal szerteágazóbb a téma. Megismerjük a hálózatba vont intézmények és személyek feladatköreit, a külügyminisztérium, az útlevélosztály, az utazási irodák, a csoportot kísérő vagy telepített idegenvezetők szerepét és a szűkebben vett hazai Stasi kontingens jellemzőit mind Budapesten, mind pedig a Balaton melletti (Siófok, Balatonfüred) „fedett” rezidentúrák rekonstrukciója révén. Ez utóbbi csoportból legérdekesebb talán a hazai állambiztonság gyakorlatában ismeretlen „főállású nem hivatalos munkatársak”, azaz a hivatásos besúgók szezonális telepítése, az ún. „Nessebar-modell” – a privát idegenforgalom ellenőrzésére telepített, „szezonálisan

kihelyezett, turistának álcázott besúgók”, általában házaspárok – balatoni adaptációja. Míg mások élvezték a „szabadságot”, a nyaraláshoz szükséges eszközöket (camping gázfőző, sátor, stb.) a Stasi raktáiraiból bérlő főállásúak, akiknek nyaralási költségeit is az Állambiztonsági Minisztérium állta, munkával töltötték a nyarat. A napernyő mögül leskelődve, büfékben fraternizálva vagy akár az éj leple alatt a kerítés sövényén átmászva figyelték és rögzítették gyanútlanul vakációzó honfitársaik mindennapjait.

A magyar Belügyminisztérium illetékes szerveivel kialakított kezdeti, „bajtársi és szakmai hangulattal áthatott igazi csekista együttműködés” korszakát a 70-es évek közepétől, a kapcsolatok egyre inkább aszimmetrikus szakasza váltotta fel. A diplomáciai kapcsolatok felvétele az NSZK-val (1973), a tömegturizmus beindulása és az ezzel járó gazdasági haszon olyan helyzetet teremtett, melyben a politikai érdek (nyugati valuta és országimázs) és az állambiztonsági szempontok („fellazítás”, a turizmus mint az ellenséges elemek „legális behatolási csatornája”, ez utóbbi kétségkívül kivételes nyelvi lelemény) ellentétbe kerültek egymással. A turisták tömeges megjelenése logisztikai szempontból is új helyzetet teremtett: az információk átadása mennyiségi kérdéssé lett. A 80-as években a magyar szervek már tiltakoztak az operatív csoporttól érkező kérések tömegével szemben, annál is inkább, mert a magyar államvédelem szempontjából a keletnémetekkel kapcsolatos ügyek már nem élveztek prioritást.

A két szerv kapcsolatának nemzetközi politikai és diplomáciai erőterekbe ágyazott története mögött végül a rendszerváltásokig vezető út tárul fel. Miközben az operatív csoport nagy erőkkkel készült az 1989-es nyári szezonra, Magyarország a Romániából (Erdélyből) érkező menekültek helyzete miatt csatlakozott a Genfi Menekültügyi Konvencióhoz. Ezzel vállalta, hogy befogadja a politikai menedékkérelmek kérését, akikkel szemben ezt követően nem érvényesíthető a kiadatás. A magyar–román viszony szempontjából és az erdélyi magyarokra tekintettel érthető és praktikus lépés – aligha végiggondoltan – az országba érkező keletnémet állampolgárok számára is új lehetőséget kínált. Ők pedig, mielőtt értesültek róla, éltek is az alkalommal. A kérelem befogadásával viszont az illetékesek de facto elismerték volna, hogy az érintettet hazájában veszély fenyegeti, ami egy szövetséges, „baráti” ország esetében meglehetősen kényes diplomáciai helyzetet teremtett. Az egymást követő események következtében 1989 nyarára a Stasi egyre kevésbé tekintette „baráti” országnak Magyarországot, sőt 1989 szeptemberében formailag is az „ellenséges” kategóriába sorolta: lényegében szállásadó partnere kárára kémkedett. Eredeti rendeltetésén túl a magyarországi közhangulatról, politikai és gazdasági eseményekről számolt be, mintha csak „otthon” és nem egy másik ország területén tevékenykedett volna.

Ekkorra azonban a hatalmasra duzzasztott szervezet már a paralízis jezeit mutatta. Az apparátus képtelen volt lépést tartani az eseményekkel. A „meghosszabbított fal” minden egyes eleme egymásra épült, a rendszer csak egységes struktúrában működött, egy részecske meghibásodása a gépezetet teljes vertikumát veszélyeztette bénulással. A professzionálisan, a katonai drill szerint kialakított struktúra működési elvei nem tettek lehetővé alternatív eljárás módokat, a protokoll egy megcsontosodott mechanizmushoz igazodott, az előre nem kalkulált események azonnali logisztikai alulvezéreltséget okoztak. A politikai vezetés megbénult, a bürokratikus intézkedési rend nem adott módot rugalmas korrekciókra. A Sopron közelében élő „Maca” fedőnevű ügynök betegsége miatt az MfS például a diplomáciai postából értesült a páneurópai piknikről. Történeti szempontból nyilván nincs ok-okozati összefüggés „Maca” betegsége és a Fal leomlása között, a helyzet mégis jól érzékelteti az NDK által kínált alternatíva ingatagságát, az állampolgárai ellenőrzésére és terrorizálására épülő állam banális sérülékenységét.

A keletnémet titkosszolgálat külhoni penetrációjának Slachta Krisztina által feltárt magyarországi fejezete messze túlmutat a „Stasi Magyarországon” történetén. Nem „pusztán” precíz, pazar forrásbázist felvonultató, szórakoztató és megdöbbentő esetekkel illusztrált történeti tabló. A politika- és a társadalomtörténeti közelítés komplementer érvényesítése a Stasi megfigyeltjeit történetformáló szereplőként kelti életre. Az iratokból két – az NSZK-val együtt három – ország viszonyának módosulása, nemzetközi kapcsolataik és törekvéseik divergenciája is felsejlik. Az elágazások, összefonódások és kereszteződések történetének érzékeltetésével pedig a transznacionális történetírás módszertani kihívásaira is választ kínál.

Bánkuti Gábor

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bánkuti Gábor PhD, egyetemi docens

PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Bartha Ákos PhD, posztdoktor kutató

MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Bobay Orsolya doktorjelölt

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest

Deák Ágnes az MTA doktora, egyetemi tanár

SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Domaniczky Endre PhD, miniszteri tanácsadó

Igazságügyi Minisztérium, Budapest

Kádár Zsófia tudományos segédmunkatárs

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Kálnoki-Gyöngyössy Márton PhD, egyetemi docens

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Molnár Péter kandidátus, egyetemi adjunktus

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Németh György levéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Perényi Károly PhD-hallgató
DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

Székely Tamás PhD-hallgató
PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Szilágyi Márton az MTA doktora, egyetemi tanár
ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Budapest

Szokola László egyetemi hallgató
KRE BTK – ELTE BTK, Budapest

Turbucz Dávid PhD, tudományos munkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Vaderna Gábor PhD, egyetemi adjunktus
ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Budapest

Velkey Ferenc kandidátus, egyetemi docens
DE Történelmi Intézet, Debrecen

Völgyesi Orsolya PhD, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

CONFERENCE ON THE 150TH ANNIVERSARY OF COUNT EMIL DESSEWFFY'S BIRTH

- Gábor Vaderna*: The Dessewffy Family. Three Directions of Hungarian Conservatism... 481
- Orsolya Völgyesi*: Count Emil Dessewffy at the Hungarian Diet of 1843–44 499
- Ferenc Vélkey*: István Széchenyi and Emil Dessewffy:
A Friendly and Political Alliance and Its Test in the Reform Era 513
- Márton Szilágyi*: A National Cause: The Funeral of Mihály Vörösmarty 537
- Ágnes Deák*: Emil Dessewffy in a New Type of Mediator Role 1860–1861 549

ARTICLES

- Péter Molnár*: The Origins of Hungarian Serfdom According to Simon of Kéza:
Possibilities and Dead Ends of Interpretation (Part 1)..... 575
- Márton Gyöngyössi*: Imre Szerencsés, the Legendary Vice-Treasurer of King Lajos II,
and the Moneta Nova 607
- Ákos Bartha*: From the Racist Party to National Radicalism:
Endre Bajcsy-Zsilinszky 1926-1931 (Part 2) 645

CHRONICLE

- Zsófia Kádár*: Multifunktionale Dienstleister. Frühneuzeitliche Bruderschaften
in Zentraleuropa. Conference Report. Salzburg, 23-25 February 2017..... 677

BOOK REVIEWS

- Sudár Balázs et al. (szerk.): Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés
(*Károly Perényi*)..... 685
- Béli Gábor*: Városi szokásjog az Ars Notaria alapján
(*Endre Domaniczky*)..... 688

<i>Stanisław A. Sroka: A középkori Bártfa és kapcsolatai Kis-Lengyelországgal</i> (<i>László Szokola</i>).....	689
Tóth Gergely (szerk.): Clio Inter Arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról (<i>Orsolya Bobay</i>)	692
<i>Kövári László: Erdély 1848–1849-ben</i> (<i>György Németh</i>)	695
<i>Hatos Pál: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete</i> (<i>Dávid Turbucz</i>).....	698
Feitl István (szerk.): Parlamenti választási kampányok Magyarországon (<i>Tamás Székely</i>).....	701
<i>Slachta Krisztina: Megfigyelt szabadság. A keletnémet és a magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon 1956–1990</i> (<i>Gábor Bánkuti</i>)	704